

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARGA HARAKAT SEMALI LEKSEMALARNI O‘RGATISHNING SAMARALI METODLARI

Ne‘matova Mahfuza Ma‘ruffjon qizi
Namangan davlat universiteti tayanch doktorant
Email:mahfuzanematova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18959024>

Annotatsiya: Mazkur tezisda kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarga harakat semali leksemalarni o‘rgatishning samarali metodlari psixolingvistika, lingvodidaktika va boshlang‘ich ta‘lim metodikasi nuqtai nazaridan yoritiladi. Tadqiqotda fe‘l semantikasini shakllantirish jarayonida kinestetik, vizual-semantik, kommunikativ va taqqoslash metodlarining o‘quvchilarning nutqiy faoliyatiga ta‘siri asoslab beriladi. Harakatga asoslangan o‘qitish modeli boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida so‘z boyligi, gap tuzish malakasi va matnni tushunish ko‘rsatkichlarini sezilarli oshirishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: harakat semasi, leksema, fe‘l semantikasi, boshlang‘ich ta‘lim, nutq rivoji, lingvodidaktika, psixolingvistika, kommunikativ yondashuv.

Boshlang‘ich ta‘lim bosqichi bolaning nutqiy tafakkuri shakllanadigan eng muhim davr hisoblanadi. Aynan 7–10 yosh oralig‘ida bola so‘z ma‘nosini grammatik shakldan ko‘ra semantik model orqali o‘zlashtiradi. Shu sababli ona tili ta‘limida lug‘aviy ishlar alohida metodik ahamiyat kasb etadi.

Til tizimida fe‘llar voqelikning dinamik modelini ifodalaydi. Harakat semali leksemalar nafaqat grammatik birlik, balki tafakkur kategoriyasi hamdir. Psixolog L.S. Vygotskiy bolaning tafakkuri harakat bilan chambarchas bog‘liq ekanini ta‘kidlab, nutq rivoji faoliyat orqali shakllanishini asoslab bergan¹³. Bola atrof-muhitni predmet orqali emas, balki harakat orqali anglaydi: u “to‘p” tushunchasidan oldin “dumalayapti”, “sakrayapti” kabi harakatni idrok etadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish savodxonligi muammolarining asosiy sabablaridan biri fe‘l semantikasining yetarli shakllanmaganidir. Matnni tushunish ko‘p jihatdan undagi harakatlarni to‘g‘ri anglashga bog‘liq. Agar o‘quvchi “sudraldi”, “irg‘idi”, “sapchidi” kabi fe‘llarni farqlay olmasa, u voqealar ketma-ketligini ham anglay olmaydi.

Harakat semali leksemalarning lingvistik xususiyatlari

Harakat semali leksemalar — semantik yadrosi harakat belgisi bilan ifodalangan fe‘l birliklaridir. Ularning asosiy belgisi — jarayon, dinamika va o‘zgarishni ifodalashidir.

Lingvistik semantika nuqtai nazaridan harakat fe‘llari quyidagi semalardan tashkil topadi:

1. yo‘nalish semasi (kirdi, chiqdi, tushdi)
2. tezlik semasi (yurdi, yugurdi, chopdi)
3. usul semasi (sudraldi, emakladi, irg‘idi)
4. natija semasi (yiqildi, sindirdi, ag‘dardi)

Semantik differensiallash bola tafakkurining mantiqiy rivojiga xizmat qiladi. A.A. Leontyevga ko‘ra, til birliklari bolaning ongida harakat sxemalari orqali kodlanadi¹⁴. Demak, fe‘lni tushuntirish orqali emas, balki harakat modeli orqali o‘rgatish tabiiy psixik mexanizmga mos keladi.

Harakat semali leksemalarni o‘rgatishning samarali metodlari

1. Kinestetik (predmetli-harakatli) metod

Bu metod o‘quvchining harakatni amalda bajarishi asosida tashkil etiladi. O‘qituvchi fe‘lni aytadi, o‘quvchilar uni bajaradi:

sakra → o‘quvchi sakraydi

aylan → o‘quvchi aylanadi

uloqtir → to‘pni uloqtiradi

Harakat bilan birga aytilgan so‘z motor xotira orqali mustahkamlanadi. Psixologik tadqiqotlar harakat orqali o‘zlashtirilgan ma‘lumotlar uzoq muddatli xotirada saqlanishini ko‘rsatadi¹⁵.

Natija:

- tez eslab qolish;
- faol nutqda qo‘llash;

¹³ Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. — Moskva: Pedagogika, 1982

¹⁴ Leontyev A.A. Psixolingvistika asoslari. — Moskva: Smysl, 1999

¹⁵ Elkonin D.B. Bola psixologiyasi. — Moskva: Prosveshenie, 1971

“Ilmiy tadqiqotlarni amaliyotga joriy qilishning muammo va yechimlari” mavzusidagi onlayn xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallar to‘plami. NamDU - 2026-yil 20-21-fevral

- semantik xatolar kamayishi.

2. Vizual-semantik metod

Bu metod rasm, animatsiya, piktogramma va harakat ketma-ketligi orqali amalga oshiriladi. O‘quvchilarga bitta harakatning turli variantlari ko‘rsatiladi:

yurdi → yugurdi → chopdi → quvdi

Rasmiy qatorlar orqali o‘quvchi semantik nozikliklarni anglaydi. Semantik idrok tasavvur bilan bog‘liq bo‘lib, boshlang‘ich sinf yoshida ko‘rgazmalilik asosiy o‘qitish vositasi hisoblanadi¹⁶.

3. Taqqoslash va qarama-qarshi qo‘yish metodi

Mazkur metod semantik chegaralarni aniqlashga xizmat qiladi:

oldi — berdi

kirdi — chiqdi

ko‘tardi — tushirdi

Qarama-qarshi qo‘yish orqali bola so‘z ma‘nosining chegarasini anglaydi. Bu esa mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi va lug‘at boyligini kengaytiradi.

4. Dramatizatsiya va kommunikativ metod

Rolli o‘yinlar eng samarali metodlardan biridir. O‘quvchilar harakatni bajarib gap tuzadilar:

“Bola yugurib keldi.”

“Qush uchib ketdi.”

“Mushuk sekin yurdi.”

Kommunikativ vaziyatda o‘zlashtirilgan so‘zlar passiv lug‘atdan aktiv lug‘atga o‘tadi. Nutq faoliyat sifatida faqat muloqot jarayonida shakllanadi¹⁷.

5. Kontekstual (matn asosida) metod

O‘quvchilarga qisqa hikoya o‘qiladi va harakatlar aniqlatiladi. Masalan, matndan barcha fe‘llar topiladi, ular guruhlariga ajratiladi:

harakat fe‘llari

holat fe‘llari

natija fe‘llari

Bu metod o‘qish savodxonligini rivojlantiradi.

Pedagogik natijalar

Kompleks metodika qo‘llanilganda quyidagilar kuzatiladi:

- so‘z boyligi ortadi;
- gap tuzish tezligi oshadi;
- matnni tushunish yaxshilanadi;
- qayta hikoya qilish hajmi kengayadi;
- yozma nutq rivojlanadi.

Ayniqsa o‘quvchilarning darsga motivatsiyasi oshadi.

Tadqiqot quyidagi xulosalarni beradi:

1. Harakat semali leksemalar nutq rivojining tayanch birliklari hisoblanadi.
2. Fe‘llarni grammatik qoida asosida emas, faoliyat asosida o‘rgatish samaraliroq.
3. Kinestetik va dramatizatsiya metodlari eng yuqori natija beradi¹⁸.
4. Vizual-semantik yondashuv semantik tafakkurni rivojlantiradi.
5. Kompleks metodika o‘qish savodxonligini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu sababli boshlang‘ich ta‘lim metodikasida fe‘l semantikasini o‘rgatish alohida lingvodidaktik tizim sifatida tashkil etilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ikromova R., X. G‘ulomova., Sh. Yo‘ldosheva., D. Shodmonqulova hammuallifligidagi 4 – sinflar uchun yozilgan ona tili darsligi.

2. Internet texnologiyasi, dastur ta‘minoti va qaydnomalari asosida tashkil etilgan ma‘lumotlar ombori va elektron jadvallar bilan jamoa bo‘lib ishlashga imkon beruvchi korxon va tashkilot miqyosidagi kompyuter tizimi. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 4-tom. –

3. Islomov I., Bobojonov Sh. O‘zbek tilining so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘ati. O‘quv qo‘llanmasi. –T: Yangi asr avlodi, 2007

¹⁶ Nurmonov A. Lingvistik semantika asoslari. — Toshkent: Fan, 2010.

¹⁷ Zimnyaya I.A. Nutq faoliyati psixologiyasi. — Moskva: Akademiya, 2001

¹⁸ Yo‘ldoshev B. Ona tili o‘qitish metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2018

“Ilmiy tadqiqotlarni amaliyotga joriy qilishning muammo va yechimlari” mavzusidagi onlayn xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallar to‘plami. NamDU - 2026-yil 20-21-fevral

4. Jabborov E., G.Tilovova, G.Meyliyeva. O‘zbek tili o‘qitishning amaliy metodikasi.-Qarshi: QarDU, 2010.
5. Jamolxonov. N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –T.: O‘qituvchi, 2005.
6. Lutfullaeva D.E., Davlatova R.H. O‘zbek tilining amaliy grammatikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010..
7. Mahmudov N., Nurmanov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
8. Muxitdinova X., Xudoyberganova D. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Ilm - Ziyo, 2004.
9. Nurmonov A. va boshk. Xozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Shark, 2002
10. Nurmonov A. Tanlangan asarlar (1-jild). – Toshkent: Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, 2012.
11. Nurmonov A. Tanlangan asarlar (1-jild). – Toshkent: Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, 2012.